

УДК 911.3

Смаль В.В.

ТЕРЦІАРИЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯННЯ З КРАЇНАМИ ЄВРОСОЮЗУ

Терціаризація економіки - важлива ознака постіндустріальності розвитку. У статті представлені результати дослідження рівня розвитку третинного сектору економіки України у порівнянні з країнами Євросоюзу. Виявлені найбільш проблемні сфери діяльності сектору послуг та викладені міркування щодо його подальшого розвитку.

Ключові слова: Україна, терціаризація, Європейський Союз, сфера послуг, постіндустріальна економіка.

Терціаризація економіки – важний признак постіндустріальності розвитку. В статті представлені результати дослідження рівня розвитку третинного сектору економіки України в порівнянні з країнами Євросоюзу. Виявлені найбільш проблемні сфери діяльності сектору послуг, представлені міркування щодо його подальшого розвитку.

Ключевые слова: Украина, тертиаризация, Европейский Союз, сфера услуг, постиндустриальная экономика.

Tertiarisation of economy is an important feature of the postindustrial development. The paper presents results of the research devoted to determining the level of development of Ukraine tertiary sector in comparison with European Union countries. The most problem spheres of service sector activity are revealed. Some considerations concerning the further service sector development are presented.

Key Words: Ukraine, tertiarisation, European Union, service sector, postindustrial economy.

Вступ. Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в українській економіці привели до змін її структурних пропорцій, зокрема, до перерозподілу робочої сили та валової доданої вартості між секторами господарства. Важливий напрямок структурної перебудови – терціаризація економіки, тобто прискорений розвиток сфери послуг. Відмінності у рівні розвитку сфери послуг колишнього СРСР і України як його частини та розвинутих країн Заходу були більш значними, ніж у рівні розвитку інших економічних секторів, скажімо, промисловості. Промисловості приділялась

постійна увага і здійснювалась певна модернізація, особливо галузей важкої промисловості та військово-промислового комплексу. Зазвичай, це відбувалось за рахунок сільського господарства та сфери послуг, яка фінансувалась за залишковим принципом і характеризувалась низьким технологічним рівнем, не диверсифікованою галузевою структурою та невисокою якістю. За роки незалежності роль сфери послуг помітно зросла як у структурі зайнятості населення, так і формуванні валової доданої вартості. Для об'єктивної оцінки досягнутого рівня та стану терціаризації економіки України важливе значення має визначення її відносної позиції у порівнянні з іншими країнами, зокрема, членами Євросоюзу. Це і складає основне завдання даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання структурних зрушень у виробництві та зайнятості активно розробляється у західних економічних, соціологічних та економіко-географічних дослідженнях. Значний теоретичний і практичний доробок у дослідженні цих процесів належить таким вченим як Д. Брайсон (J. Bryson), П. Дікен (P. Dicken), П. Даніельс (P. Daniels), М. Кастельс (M. Castells), П. Кук (P. Cook) та ін. [13-16]. У вітчизняній науці структурні трансформації виробничих систем вивчаються переважно представниками економічної науки [2; 7; 10; 11]. Разом з тим, просторові наслідки структурних змін господарства активно розробляються також економіко-географами, про що свідчать праці Г. Балабанова, Г. Підгрушного, М. Пістуна, Б. Яценка, О. Шаблія, О. Топчієва та ін. [1; 5; 6; 8; 9; 12]. Проте, питання терціаризації економіки як у секторальному, так і територіальному вимірі залишається менш вивченим і потребує поглибленого аналізу.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою даної роботи є вивчення особливостей розгортання процесу терціаризації економіки України у порівнянні з країнами Євросоюзу, визначення рівня розвитку сектору послуг, виявлення найбільш проблемних питань у його розвитку та пошуку можливих шляхів їх подолання. У дослідженні використана статистична інформація Держкомстату України та база даних статистичної служби Європейського Союзу Євростат [3; 17]. Розрахункові операції здійснювались за допомогою статистичного програмного пакета STATISTICA.

Виклад основного матеріалу. На час розпаду Радянського Союзу у сфері послуг України працювало 40% населення, тоді як у ЄС – 62%, а в США – 71%, у яких сервіс-сектор перетворився на потужний сегмент економіки. За часів Радянського Союзу діяльність більшості галузей сфери послуг регулювалась державою, яка у багатьох випадках і забезпечувала їх надання. Роздержавлення призвело до виникнення приватного сектору у галузях, що надають послуги та до появи установ, що функціонували у нових для України сферах. Почали активно розвиватись фінансові, рекламні, аудиторські, комп'ютерні, консалтингові та інші сучасні, але малорозвинені в Україні, послуги. Формувалась мережа комерційних

банків та страхових установ. Створився приватний сектор у традиційних сферах, таких як освіта чи охорона здоров'я.

Сфера послуг стала важливим джерелом формування валової доданої вартості (ВДВ). Упродовж 2001-2008 рр. сектор послуг забезпечив 64% обсягу зростання ВДВ. Особливо динамічно зростали, так звані, "інші види діяльності", до яких в українській статистиці включають, зокрема, фінансову діяльність, операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям. На цей сектор припадало 27,7% зростання ВДВ країни. Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку забезпечили 16,7% збільшення ВДВ.

Частка галузей сфери послуг у формуванні ВДВ зросла за період 2001-2008 рр. на дев'ять відсоткових пункти і склала 59% (табл. 1).

Таблиця 1. Структура валової доданої вартості в Україні, %

	2001 р.	2008 р.
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	16,1	7,4
Добувна промисловість	4,6	5,8
Обробна промисловість	19,5	20,8
Виробництво та розподіл енергії, газу та води	6,1	3,4
Будівництво	6,1	3,4
Оптова і роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	12,2	15,1
Транспорт і зв'язок	13,4	10,6
Освіта	4,9	5,5
Охорона здоров'я та соціальна допомога	3,3	3,3
Інші види економічної діяльності (фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям; державне управління)	16,0	24,1

Розраховано автором за даними Держкомстату [3].

Разом з тим, при очевидному зростанні значимості українського сектору послуг, його роль у формуванні ВДВ країни помітно менша, ніж у Євросоюзі, для якого значення відповідного показника складає 71,7%. Існують відмінності і у вагомості окремих секторів сфери послуг. Так, наприклад, у європейській валовій доданій вартості роль агрегованого сектору, що об'єднує торгівлю, послуги ремонту, транспорт та зв'язок, залишається стабільною і становить приблизно 21%. В Україні помітним є збільшення значимості торговельних послуг та послуг ремонту і зменшення – транспорту і зв'язку. У сумі на ці галузі припадає 25,7% ВДВ країни.

Суттєва відмінність у валовій доданій вартості України та ЄС існує і у сегменті, що об'єднує інші послуги, зокрема, освіту, охорону здоров'я, державне управління, різноманітні ділові послуги. За їх рахунок у ЄС формується половина ВДВ, в Україні – близько третини.

Слід зазначити, що зростання частки сфери послуг у ВДВ відбулось не лише завдяки збільшенню обсягів надання послуг, а і за рахунок

підвищення вартості послуг щодо вартості товарів. Проте, порівняльний аналіз структури зайнятості у сфері послуг України та ЄС також виявляє подібні відмінності. Україна суттєво відстає за показником частки зайнятих у послугах (59%) від Євросоюзу у його нинішньому складі (67,4%), а тим більше – від ЄС у складі старих п'ятнадцяти членів (71,3%). Але більш серйозним є відставання за якісними та структурними характеристиками сервіс-сектору. У розвинутих країнах послуги спрямовані не лише на задоволення зростаючих потреб людини до якості життя, включаючи потреби саморозвитку, а й справляють безпосередній вплив на економічне зростання, ефективність і конкурентоздатність господарства. Характерною рисою української структури зайнятості є значно менша частка працюючих у сфері фінансової діяльності, операцій із нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям, тобто того, що дістало назву "ділові" послуги і тісно пов'язано із виробництвом та має активний розвиток у провідних економіках світу (рис. 1).

Виробничі, або ділові, послуги переважно надаються підприємствам, установам, організаціям, а не окремим особам, тобто безпосереднім споживачам. Подібні послуги часто характеризуються як такі, що забезпечують проміжні виробничі витрати у процесі виробництва. Саме з якістю ділових послуг, що забезпечуються чи то в межах фірми, чи поза нею, пов'язана успішність промислового виробництва. Зайнятість у цьому секторі економіки України зростає і складає 7%. Та все ж, це удвічі менше від значення відповідного показника Європейського Союзу.

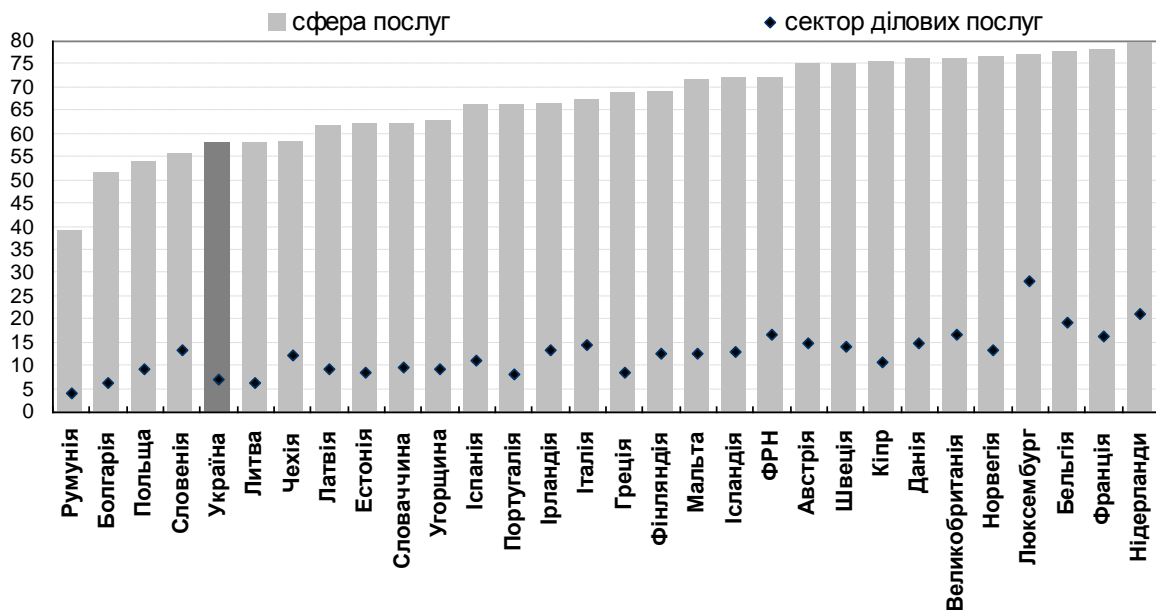

Рис. 1. Частка зайнятих у сфері послуг та секторі ділових послуг у країнах Євросоюзу та України, %, розроблено автором

Невисокий показник зайнятості у цій сфері демонструють також інші постсоціалістичні країни: Болгарія – 6,6, Естонія – 8,9, Литва – 6,3,

Польща – 8,6%. Водночас, для багатьох розвинених країн ділові послуги стали одним із найважливіших секторів прикладання праці. У Люксембурзі у цій сфері працює 27,9% всіх зайнятих в економіці, у Нідерландах – 22%, у Швейцарії – 18,2%, Франції – 18,7%. Зростання сектору ділових послуг у постсоціалістичних країнах можливе за рахунок аутсорсингу з розвинених капіталістичних країн, що стає досить типовим явищем у сфері послуг.

Про недостатній розвиток ділових, зокрема фінансових, послуг в Україні, свідчить і структура зовнішньої торгівлі послугами. Незважаючи на те, що підсумкове сальдо торгівлі послугами тримається на позитивній позначці, незмінно негативним залишається баланс України зі статей, пов'язаних із наданням фінансових, страхових, інших ділових послуг.

Фінансовий сектор, вочевидь, неспроможний забезпечити надання відповідних послуг господарству та населенню, оскільки сальдо торгівлі фінансовими послугами має значні обсяги та мінусове значення - 947390,8 тис. доларів США. Те ж стосується таких ділових послуг, як страхові, юридичні та бухгалтерські, а також послуг операційного лізингу. Від їх розвитку залежать темпи та якість виходу всієї національної економіки на траєкторію зростання. Прибуткова частина зовнішньої торгівлі послугами формується, значною мірою, за рахунок транспортних послуг, які складають 65,7% українського експорту послуг. Особливо велика роль трубопровідного транспорту, який активно використовується для транспортування російських енергоносіїв, завдяки транзитному положенню України. Частка трубопровідного транспорту у загальному експорті послуг складає 22%, та у обсязі транспортних послуг 33%.

Україна активно долучається до світової торгівлі послугами. На відміну від зовнішньої торгівлі товарами, де Україна має негативне сальдо (- 5737,4 млн. доларів у 2009 р.), у торгівлі послугами експорт переважає імпорт (4424,8 млн. доларів). До 2009 р. спостерігалось зростання обсягів торгівлі послугами (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка торгівлі послугами України 2005-2009 рр., тис. доларів

	2005	2006	2007	2008	2009
Експорт, тис. доларів	6134742,6	7505520,8	9038866,2	11741292,9	9598330,3
Імпорт, тис. доларів	2934996,0	3719398,2	4980621,9	6467956,7	5173531,6
Частка експорту послуг у загальному експорті, %	15,2	16,4	15,5	14,9	19,5
Сальдо, тис. доларів	3199746,6	3786122,6	4058244,3	5273336,2	4424799

Укладено автором за даними Держкомстату [3].

Помітний спад відбувся у 2009 р. як наслідок світової економічної кризи. Але падіння експорту товарів було більш значним (41%), ніж послуг

(20%) і тому частка послуг у загальному експорті зросла з 14,9 до 19,5%. Втім, Україна має слабкі експортні позиції у сфері знаннєємних послуг, що вимагають висококваліфікованої праці, хоч країна має потенціал для освоєння відповідних ринків. Про це свідчить наявність та позитивне сальдо комп'ютерних та науково-дослідних і дослідно-конструкторських послуг у структурі українського експорту.

Розвиток сектору інноваційно-розвиваючих ділових послуг на внутрішньому ринку зменшить тягар валютних витрат на їх імпорт, а зростання продажу на зовнішніх ринках зможе виправити гіпертрофовану структуру експорту.

Усі вище проаналізовані показники розвитку сфери послуг були використані для визначення рівня терціаризації економіки України у порівнянні з країнами Євросоюзу. Для обрахунку комбінованого коефіцієнта розвитку сфери послуг були включені такі показники: частка сфери послуг у формуванні ВДВ (% у загальному обсязі ВДВ); частка зайнятих у сфері послуг (% від загальної зайнятості); частка сектору ділових послуг у формуванні ВДВ (% у загальному обсязі ВДВ); частка зайнятих у секторі ділових послуг (% від загальної зайнятості); частка зайнятих у високотехнологічному сервісі (% від трудових ресурсів); частка послуг у загальному обсязі експорту країни (%).

У даному дослідженні розрахунок комбінованих індексів здійснювався за формулою, що була всебічно обґрунтована Кулиничем Р.О. [4]:

$$S_j = \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_{\max} - X_{ij}}{X_{\max} - X_{\min}} \right) + \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \right), \quad (1),$$

де S_j – комбінований коефіцієнт розвитку сфери послуг j -тої країни (регіону), X_{\min} та X_{\max} – мінімальне та максимальне значення вихідних показників. У даному дослідженні була задіяна права частина формули, оскільки всі залучені показники мають однаковий напрямок дії (більше значення показників як свідчення вищого ступеня розвитку). Коефіцієнт був обчислений для України, всіх країн Євросоюзу, а також країн-партнерів ЄС (Ісландія, Норвегія, Швейцарія) (табл. 3).

Комбінований коефіцієнт розвитку сфери послуг коливається від 0,53 у Люксембурзі до 0,23 у Румунії. Високий рівень терціаризації економіки Люксембургу виражається у великих значеннях показників зайнятості населення у сфері послуг, зокрема ділових послуг та їх значимості у формуванні ВДВ. За трьома показниками, що залучені до розгляду, Люксембург посідає перше місце. Румунія, що знаходиться на іншому полюсі рейтингу, за переважною більшістю показників посідає останнє місце.

Сформований із значень часткових показників комбінований коефіцієнт розвитку сфери послуг України складає 1,4, що дозволяє посісти двадцять дев'яту сходинку рейтингу, залишаючи позаду Литву та Румунію. Щоправда, коефіцієнти Польщі та Словаччини мало

відрізняються від значення коефіцієнта, отриманого для України. Україна опинилась в оточенні постсоціалістичних країн, які формують групу з найнижчим рівнем терціаризації економіки (рис. 2).

Таблиця 3. Комбінований коефіцієнт та часткові стандартизовані показники розвитку сфери послуг

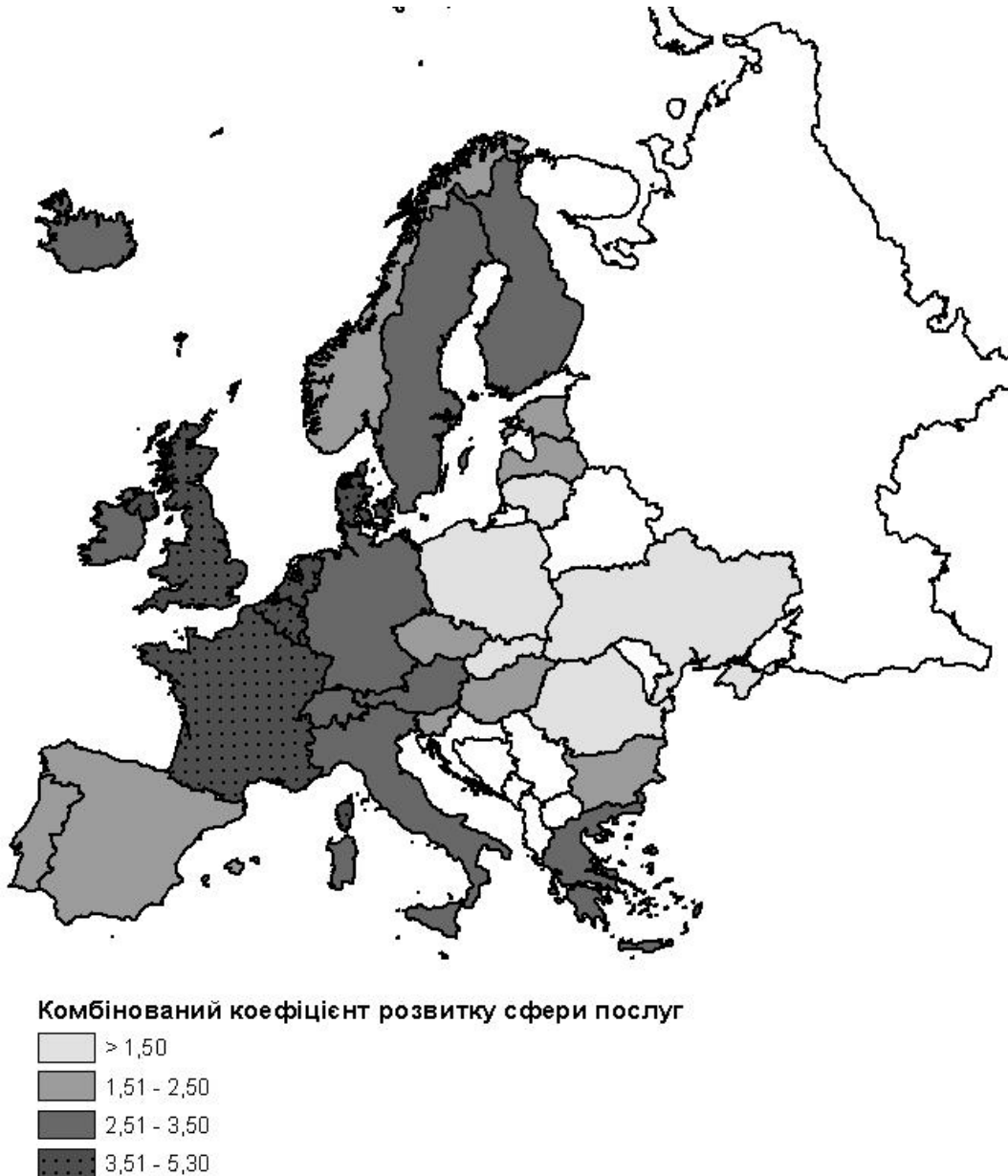
	Комбінований коефіцієнт (рейтинг)	Часткові стандартизовані показники					
		1*	2	3	4	5	6
Бельгія	3,54 (7)	0,70	0,96	0,43	0,63	0,63	0,18
Болгарія	1,58 (26)	0,21	0,31	0,27	0,09	0,41	0,29
Чехія	1,65 (25)	0,12	0,48	0,11	0,34	0,46	0,14
Данія	3,62 (5)	0,62	0,92	0,30	0,45	0,89	0,44
ФРН	2,96 (10)	0,47	0,82	0,44	0,53	0,54	0,16
Естонія	2,13 (22)	0,39	0,57	0,28	0,19	0,38	0,33
Ірландія	2,92 (12)	0,33	0,68	0,42	0,38	0,60	0,51
Греція	2,64 (17)	0,75	0,74	0,12	0,19	0,08	0,77
Іспанія	2,43 (18)	0,44	0,67	0,25	0,29	0,38	0,40
Франція	3,71 (3)	0,78	0,96	0,56	0,50	0,68	0,23
Італія	2,67 (16)	0,53	0,70	0,39	0,43	0,41	0,21
Кіпр	3,56 (6)	0,84	0,90	0,38	0,28	0,17	1,00
Латвія	2,38 (20)	0,63	0,56	0,28	0,22	0,35	0,35
Литва	1,29 (30)	0,28	0,47	0,07	0,10	0,19	0,19
Люксембург	5,30 (1)	1,00	0,94	1,00	1,00	0,51	0,85
Угорщина	2,02 (23)	0,38	0,59	0,23	0,22	0,43	0,17
Мальта	3,13 (9)	0,72	0,81	0,22	0,36	0,35	0,67
Нідерланди	3,64 (4)	0,63	1,00	0,41	0,71	0,73	0,15
Австрія	2,69 (14)	0,44	0,89	0,28	0,45	0,35	0,29
Польща	1,42 (28)	0,30	0,36	0,14	0,21	0,22	0,19
Португалія	2,19 (21)	0,62	0,67	0,25	0,17	0,11	0,37
Румунія	0,23 (31)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23
Словенія	1,89 (24)	0,26	0,41	0,23	0,38	0,41	0,21
Словаччина	1,48 (27)	0,08	0,57	0,12	0,24	0,35	0,11
Фінляндія	2,67 (15)	0,30	0,75	0,21	0,35	0,84	0,22
Швеція	3,44 (8)	0,52	0,89	0,29	0,42	1,00	0,32
Великобританія	3,93 (2)	0,73	0,92	0,51	0,52	0,78	0,46
Ісландія	2,95 (11)	0,46	0,82	0,33	0,37	0,97	0,00
Норвегія	2,39 (19)	0,02	0,93	0,10	0,39	0,70	0,25
Швейцарія	2,70 (13)	0,56	0,83	0,26	0,10	0,65	0,32
УКРАЇНА	1,41 (29)	0,13	0,47	0,28	0,12	0,17	0,24

Розраховано автором.

*Цифрами позначено такі показники: 1) частка сфери послуг у формуванні ВДВ; 2) частка зайнятих у сфері послуг; 3) частка сектору ділових послуг у формуванні ВДВ; 4) частка зайнятих у секторі ділових послуг; 5) частка зайнятих у високотехнологічному сервісі; 6) частка послуг у загальному обсязі експорту країни.

Зіставлення часткових показників свідчить про відносно непогані позиції України у сфері зовнішньої торгівлі послугами. Найбільше відставання Україна демонструє за показниками зайнятості як у сфері послуг загалом, так і у ділових послугах зокрема. Країна посідає двадцять восьме місце з тридцяти одного за обома із вказаних показників, відстаючи від лідерів відповідно на 21,4 (Нідерланди) та 21,1 (Люксембург) відсоткових пункти. Таке відставання характерне для всіх

постсоціалістичних країн, оскільки вони пізніше стали на шлях постіндустріальних перетворень і їм бракує досвіду щодо розвитку нових видів діяльності, які успішно розвиваються країнами-"старими" членами Євросоюзу. Близькі до українських значень зайнятості у секторі послуг мають Чехія, Литва, Польща. Менші показники характерні для Болгарії та Румунії.

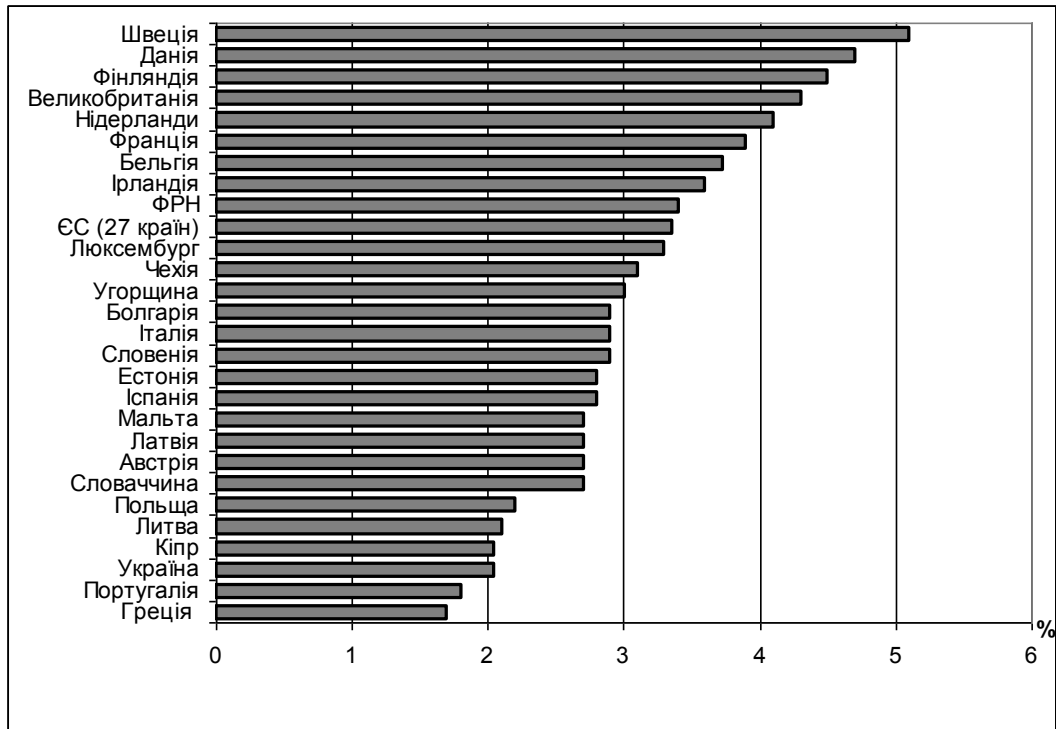

Розроблено автором.

Рис. 2. Рівень терціаризації економіки України у порівнянні з країнами Євросоюзу

Слабкі позиції України також у високотехнологічному сервісі, який включає послуги у сфері інформатизації, пошти та зв'язку, а також науково-дослідні роботи. Частка зайнятих у секторі високотехнологічних послуг в Україні у 1,6 рази менша, ніж у середньому по ЄС та у 2,3 рази

менша, ніж у Швеції, що має максимальний показник (рис. 3). Слід зазначити, що жодна з країн-"нових" членів не перевищує середній для ЄС показник у 3,3%.

Розроблено автором

Рис. 3. Частка зайнятих у високотехнологічному секторі у країнах Євросоюзу та України

Таким чином, Україна не має нульових, отже, мінімальних стандартизованих значень серед показників терціаризації (див. табл. 3). Іншими словами – за жодною з позицій Україна не посідає останнє місце серед представлених країн. Разом з тим, роль таких показників як зайнятість у ділових послугах, у високотехнологічних послугах, частка сфери послуг у валовій доданій вартості, у формуванні комбінованого коефіцієнта терціаризації незначна. Це свідчить про значне відставання України за цими показниками у порівнянні з іншими країнами Європи.

Висновки. Отже, незважаючи на докорінну трансформацію, що відбулась у пострадянський час, українська сфера послуг, як видно з порівняння із розвинутими країнами, знаходиться на початковій стадії постіндустріального розвитку. Структура українського ринку послуг відрізняється від західних, перш за все, недостатнім розвитком ділових послуг, оскільки деякі з них (аудиторські, консалтингові, комп'ютерні, бухгалтерські, послуги із здійснення операцій на ринку нерухомості, послуги реклами, з підбору персоналу, приватної охоронної діяльності та інші) набули розвитку лише з початком структурних перетворень. Окрім того, сфера послуг країни не здатна задовольнити запити національної економіки, про що свідчать значні обсяги експорту послуг.

Важливим напрямком диверсифікації національної економіки та умовою її переходу до інноваційної моделі зростання є розвиток сервісних

галузей. Модернізація сфери послуг є невід'ємною складовою модернізації господарства в цілому. Важлива роль у вирішенні проблем сфери послуг, як і економіки в цілому, належить державі, ефективності здійснюваних інституціональних та структурних реформ, нормалізації підприємницького господарського середовища, у тому числі і шляхом застосування необхідних податкових та кредитних заходів стимулювання розвитку сервіс-сектору, зокрема, знаннєємних послуг.

1. Блій Г. Географія: світи, регіони, концепти [перекл. з англ. Д. Олесевич] / Г. де Блій, Пітер Муллер, Олег Шаблій. – К. : Либідь, 2004. – 738 с.
2. Гаєвська Л. М. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України : [монографія] / Л. М. Гаєвська, Л. П. Гацька, І. О. Горленко ; заг. ред. Л. Л. Тарангул. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 222 с.
3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Кулинич Р. О. Статистична оцінка чинників соціально-економічного розвитку : [монографія] / Р. О. Кулинич. – К. : Знання, 2007. – 311 с.
5. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України : монографія / Г. П. Підгрушний / [наук. ред. І. О. Горленко]. – К. : Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.
6. Пістун М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2009. – 200 с.
7. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України : В 3 т. / За ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. С. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007.
8. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навч. посіб.] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
9. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / за ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.
10. Федулова Л. І. Економіка знань : [підруч.] – К., 2009. – 600 с.
11. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.
12. Яценко Б. П. Структура господарства Японії: Економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни / Б. П. Яценко. – К. : НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2006. – 253 с.
13. Cooke P. Regional Innovation Systems, Clusters, and the Knowledge Economy / P. Cooke // *Industrial and Corporate Change*. – 2001. – Vol. 10, № 4. – P. 945-974
14. Castells M. *The Rise of The Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture* / M. Castells. – Blackwell Publishers Ltd, 2001. – Volume I, 2 nd Edition. – 594 p.
15. Daniels P. Manufacturing Services and Servicing Manufacturing: Knowledge-based Cities and Changing Forms of Production / P. Daniels, J. Bryson // *Urban Studies*. – 2002. – Vol. 39, № 5–6. – P. 977–991.
16. Dicken P. *Global shift: reshaping the global economic map in the 21st century* / P. Dicken. –New York : Guilford Press, 2003.
17. Statistics Database/European Commission. Eurostat [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database